

Konzentrationslager Herzogenbusch

Den Bosch en Kamp Vught

Jeroen van den Eijnde *

Over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch tijdens de Tweede Wereldoorlog is relatief weinig gepubliceerd.¹ Drie thema's springen er in die publicaties tot op heden uit: de bevrijding van de stad,² vervolging en deportatie van joodse Bosschenaren³ en het concentratiekamp, officieel: 'Konzentrationslager Herzogenbusch'. In dit artikel richt de auteur zich op de relatie tussen stad en kamp.

De bezetting van Nederland in mei 1940 confronteerde ook 's-Hertogenbosch en omgeving met een nationaal-socialistisch systeem, dat kadaverdiscipline en principiële ongelijkheid rigoureus stelde boven individuele (keuze-) vrijheid en medemenselijkheid. Aanvankelijk hernam het leven na die fatale datum zijn gewone gang. Doden werden begraven, mensen togen weer aan het werk. Gaandeweg kreeg de nieuwe macht de Nederlandse samenleving meer in haar greep. Huize Roucouleur te Vught werd hoofdkwartier van de *Beauftragte des Reichskommissars für die Provinz Nordbrabant*, het Duitse equivalent van de commissaris der koningin. Duitse instanties vestigden zich op allerlei locaties in de stad. Hun opsporings-, arrestatie- en vervolgingsapparaat nam felle vormen aan naarmate het verzet in Nederland groeide. De beruchte *Aussenstelle der Sicherheitspolizei und SD* nam haar intrek in een pand aan de Wolvenhoek 7; de *Ordnungspolizei* aan de Hekellaan 6 en in de Isabellakazerne legerde de bezettingsmacht haar *Feldgendarmarie*. De *Ortskommandantur* koos domicilie aan het Julianaplein 2. De gewestelijk directeur van politie, N.J. van Leeuwen en het Parket van de procureur-generaal bij het Gerechtshof zadelden de politiekorpsen in Brabant voortdurend op met steeds nieuwe richtlijnen en waarschuwingen, die in toon en inhoud de rechteloze afhankelijkheid van Nederlandse burgers aantoonde.

Omheining kamp Vught
(Collectie en foto: Nationaal Monument Kamp Vught)

Naarmate de oorlog voortduurde verslechterden de omstandigheden; Nederlandse militairen gingen gedwongen in krijgsgevangenschap; grote groepen Nederlanders werden in Duitsland te werk gesteld; ook de eerste levensbehoeften gingen 'op de bon'. Systematisch werd de joodse bevolkingsgroep geïsoleerd, vervolgd en tenslotte gedeporteerd naar de vernietigingskampen.⁴ Al deze maatregelen en het besef, eind 1942, dat het Duitse leger niet onoverwinnelijk bleek, wakkerden de groeiende onvrede en verzetswil bij de Nederlandse bevolking aan. De bestaande gevangenis capaciteit bleek al snel hopeloos

Enkele kilometers verder heerst de 'banaliteit van het kwaad', in Den Bosch gaat het leven 'gewoon' door. Kleurenopname (vermoedelijk door Duits militair) van station in de oorlogsjaren.

(Origineel bij de heer Kroon te Vught; collectie in Nationaal Monument Kamp Vught)

onvoldoende, zelfs na de bouw van aanvullende kampen in Ommen, Schoorl en Amersfoort. Een nieuw kamp zou in de 'behoefte' moeten voorzien.

Konzentrationslager Herzogenbusch ofwel Kamp Vught

Vught genoot de twijfelachtige eer om de vestigingsplaats te worden van het enige officiële SS-concentratiekamp in Nederland. Consequent spraken Duitse documenten steeds over het *Konzentrationslager Herzogenbusch*. Concentratiekampen heetten gebruikelijk naar de dichtstbijzijnde grote gemeente. Dat gebeurde ook in Drenthe: het veel dichterbij Hooghalen gesitueerde *Judendurchgangslager* is alleen bekend als 'kamp Westerbork'. Over de ontstaansgeschiedenis van kamp Vught is – op een paar brieven uit 1942 na – bitter weinig bekend. Misschien brengen de recent vrijgekomen persoonsdossiers in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag een stuk van de bouwgeschiedenis aan het licht. Daarin bevindt zich immers het dossier van de (Nederlandse) hoofdaannemer van het kamp.

Ook naar de motieven van de bezetter om voor Vught/'s-Hertogenbosch te kiezen, kunnen we slechts gissen. Vrijwel zeker heeft de wettelijke status van het terrein, eigendom van het Ministerie van Oorlog, een rol gespeeld. Ook de goede bereikbaarheid (per spoor en over de weg) is natuurlijk van invloed geweest, evenals de door de omringende bossen relatieve beslotenheid en afzondering. Tenslotte was voor de keuze van deze locatie de nabije aanwezigheid van verscheidene Duitse (*Sicherheitsdienst!*) en justitiële instanties een belangrijke factor. Tussen bos en hei, vlakbij 'De IJzeren Man', werd vanaf medio 1942 het enige officiële ss-concentratiekamp in de bezette gebieden van Noordwest-Europa gebouwd. De Duitsers namen het kamp al vóór de voltooiing in gebruik op 13 januari 1943. Zij voerden de laatste politieke gevangenen massaal af op 5 en 6 september 1944: 'Dolle Dinsdag'. In ruim anderhalf jaar verbleven meer dan 30.000 mensen in dit oord van intimidatie en terreur. Zij kwamen van heinde en verre, uit alle Nederlandse provincies, uit België en Frankrijk: mannen, vrouwen, kinderen... joden, communisten, verzetsmensen, illegale slachters, jehovagetuigen, criminelen, 'jodenhelpers'. Eén eigenschap hadden zij alle gemeen: ze waren in nationaal-socialistische ogen 'staatsgevaarlijk'. Het kampcomplex op de Vugtherheide was vanaf het begin concentratiekamp en jodendoorgangskamp. Zoals in Westerbork begonnen joden hier hun laatste reis naar de vernieti-

gingskampen in Polen. De geschiedenis van het kamp is even bizar als complex, maar nog lang niet even duidelijk. Het is voorlopig nog wachten op de eerste wetenschappelijke monografie.⁵

'Hele stad diep verontwaardigd'

Hoe kregen Bosschenaren met dit kamp te maken? Zij werden evenals de inwoners van Vught van meet af aan opgeschrikt door de onverwachte en ontlusterende aanblik van groepen gevangenen die bepakt en gezakt van het station naar het kamp voort sjokten. Bovendien moesten al die eerste maanden van 1943 grote aantallen gedetineerden in de Bossche haven stenen lossen. Zo noteerde mevrouw T. van den Aker, woonachtig in Vught maar werkzaam bij De Gruyter, in haar oorlogsdagboek op 13 januari 1943: *1 u. trein met krijgsgevangenen in Vught aangekomen, in militaire uniformen. Hierna kwamen ze dagelijks over groote weg naar Den Bosch, stenen lossen, begeleid door d.[uitse] soldaten met geweren.* Zij beschrijft hier de aankomst van de eerste politieke gevangenen in Vught, afkomstig uit Amersfoort, in oude legeruniformen en dus geen echte krijgsgevangenen. Zowel in Vught als in 's-Hertogenbosch lokte deze onverwacht brute confrontatie met het nazi-Duitse terreursysteem verontwaardigde reacties uit van de bevolking.

Op 25 januari 1943 schreef mevrouw Verhees, woonachtig aan de Willem van Oranjelaan, in haar dagboek: *De hele stad is diepverontwaardigd. De gevangenen uit het groot concentratiekamp achter de IJzeren Man werken hier aan de Zuid-Willemsvaart, waar ze stenen moeten lossen. (...) Het zijn allen wrakken van mensen, uitgemergeld van de honger*

Propaganda door SS-troepen op de muren van klooster Mariënborg aan de St.Janssingel. In de recreatiezaal van de kweekschool was deze schildering aangebracht.

(Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden, nov. 1944)

en ze worden behandeld als honden. De bewakers slaan ze bij het minste maar met de kolf van het geweer, tot ze soms niet meer kunnen... (...) Elke middag als ze naar huis gaan, ziet de weg zwart van mensen en het volk is zo obstinaat, dat de politie er bij te pas moet komen.

Het commando in 's-Hertogenbosch bleef vanwege de heftige reacties van het publiek slechts korte tijd bestaan.⁶ Later gingen de Duitsers er toe over om de gevangenen meestal in bussen aan en af te voeren, ook naar werkplekken buiten het kamp.

Kamp Vught raakte meer dan overvol. Naast duizenden politieke gevangenen kwamen er vooral veel joden. Het bleek al snel noodzakelijk de eerste transporten vanuit Vught naar elders te dirigeren. In het overvolle en nog lang niet afgebouwde kamp – en zeker niet het 'model-kamp' dat de Duitsers voor ogen stond – kwamen intussen honderden gevangenen om het leven. Eind mei, begin juni 1943 verbeterden de omstandigheden door grootscheepse hulpacties van buiten het kamp, maar ook door het in hoog tempo afvoeren van joden naar Westerbork en naar de vernietigingskampen.

David Koker, een jonge joodse intellectueel, heeft in kamp Vught een indrukwekkend dagboek bijgehouden. Hij schreef op 28 mei 1943: *Er is elke morgen een wisselkommando voor Den Bosch, de z.g. Genesungs-Kompagnie, waar men door twaalf uur graafwerk, gescheld, hard lopen over een mulle weg, vijftig diepe kniebuigingen enz. van zijn joodse arbeidsschuweid genezen wordt.* Waarschijnlijk was het deze groep gevangenen, die mevrouw Verhees voorbij zag komen. Zij noteerde op 22 mei 1943: *Elke dag komen hier achter over de dijk 's-morgens een troep joden langs, die dan 's-avonds weer terug gaan naar het kamp in Vught. Je hart schreit, als je dat aanziet. Ze moeten heel vlug lopen, een soort snelwandelen. (...)*

Vorige week was er een bij, die werd door 4 anderen op de schouders gedragen. Kon zeker niet meer lopen? Dat was pas 's-morgens toen ze gingen. Zou zo'n stumper nu toch de hele dag mee moeten werken? Het is akelig om te zien en toch sta je elke dag al te kijken of ze er nog niet aankomen.

De beschrijvingen van David Koker zijn vaak verpletterend realistisch. De 'buitenwereld' is voor de gevangenen zo tastbaar dichtbij en tegelijk – als door een onzichtbare muur gescheiden – oneindig ver weg en buiten de werkelijkheid: *Gaat men een heggetje door dan ziet men beneden zich grasweiden, koeien en slanke, behendige paarden daarin en in de verte half in nevels, de St. Jansbasiliek van Den Bosch. (...) In ieder geval, een prachtige dag, ondanks alles. Ik had bijna tranen in mijn ogen, toen ik door het dorp kwam en huiskamers zag. Wat zijn we al niet ver. En op de terugweg de mensen. Veel vacatiegangers, die een pieus gezicht trekken als wij voorbij gaan, met onze sterren en onze SS-man achter ons. Vakantiedrukte om de IJzeren Man heen.⁷*

In een ander werkcommando in de voormalige Continental-fabriek produceerden vrouwelijke gevangenen gas-

*Schilders uit de omgeving werken aan de bouw van KZ Vught
(Collectie en foto: Nationaal Monument Kamp Vught)*

maskers. Enkel slaagden erin vanuit dit commando te vluchten.⁸ Een derde commando – werkzaam bij de ss-garage in 's-Hertogenbosch – leek in 1944 'aantrekkelijk', omdat het blijkbaar geen al te zwaar werk betrof.⁹

Het Bossche verzet in actie

Soms raakten individuele Bosschenaren betrokken bij de hulp aan gevangenen in het kamp. Bijvoorbeeld bij aankomende en vertrekkende transporten, of bij het smokkelen van (uit de trein gegooide) berichten en voedselhulp. Het Groot Ziekengasthuis nam steeds vaker gevangenen op voor een operatie of voor een of andere behandeling, waarvan men voorgaf dat die in het kamp niet goed mogelijk was: *...aan de stroom van vervalste electro-cardiogrammen, vervalste Röntgenfoto's, vervalste bloedonderzoeken kwam toen geen eind meer.*¹⁰ Hier lagen mogelijkheden om gevangenen te laten ontsnappen. Dat gebeurde bijvoorbeeld op 18 oktober 1943, toen mevrouw Van den Aker in haar dagboekje noteerde: *Spion uit Ziekenhuis gehaald in Den Bosch. (...) die man was ter dood veroordeeld. Een verpleegster is er voor vastgezet. Eenige andere zijn ondergedoken.* Hoewel na 6 juni 1944 (D-Day) de bevrijding naderde, zouden deze laatste maanden nog het leven kosten van honderden gevangenen die de Duitsers in de bossen bij het kamp fusilleerden. De spanning nam toe. Overal gonsde het van geruchten. Het verzet werd steeds drierter. Op 8 augustus 1944 juichte volgens mevrouw Van den Aker heel de stad omdat de beruchte collaborateur

De Kin in de Kerkstraat vóór boekhandel Heinen werd doodgeschoten. Amper een maand later, op *Dolle Dinsdag*, 5 september, sloegen Duitsers, nsb-ers en andere collaborateurs op de vlucht. Die dag vertrok de eerste van twee treinen, volgepakt met politieke gevangenen, mannen en vrouwen, naar de concentratiekampen Ravensbrück en Sachsenhausen. Velen zijn er gestorven. Waarom deed niemand iets om deze treinen tegen te houden?

Er zijn wel degelijk pogingen ondernomen, maar met weinig succes. Op maandag 4 september bespraken in 's-Hertogenbosch de belangrijkste lokale verzetsgroepen de kansen om het kamp te bevrijden, maar door gebrek aan wapens moest daarvan worden afgezien. Wel zonden twee vertegenwoordigers op de fiets naar Baarle-Nassau (waar de eerste Engelsen waren gesignaleerd) om ze te bewegen zo snel mogelijk op te rukken naar kamp Vught. Er waren ook koortsachtig plannen bedacht om vertrekkende transporttreinen tegen te houden, zoals een overval op de bewakers van de trein bij kamp Vught. Door de zwaar bewapende overmacht was het risico van mislukking echter te groot.

Hoewel het treinverkeer toch nog gedeeltelijk kon worden lamgelegd, lukte het niet om alle spoorlijnen onklaar te maken. De Duitsers slaagden er uiteindelijk in beide transporttreinen ongehinderd naar Duitsland te dirigeren.¹¹

Slachtoffers uit 's-Hertogenbosch

Onder de vele tienduizenden Nederlandse slachtoffers van het nazi-Duitse vervolgings- en terreursysteem waren ook vele Bosschenaren. Het trieste lot van de joden in 's-Hertogenbosch en elders is bekend. Slechts een klein deel kon onderduiken en overleefde de oorlog. Het (toenemende) verzet eiste steeds meer slachtoffers. Het precieze aantal Bosschenaren in concentratiekamp Vught is niet meer vast te stellen. De Duitsers hebben de kampadministratie meegenomen en grotendeels vernietigd. Het aantal dodelijke slachtoffers en hun achtergrond is wel bekend.¹² In totaal verloren zeker acht mensen met een duidelijke band met de stad in kamp Vught het leven. Vier woonden er in 's-Hertogenbosch: de 25-jarige Willem F. (Willy) Andriessen, de 30-jarige Cornelis J.H. (Cor) van Hoeckel, Bernardus R.A. Schippers, 30 jaar en Josephus F.D. van Gool, 44 jaar oud. Ze zijn gefusilleerd in de laatste maanden.

Franciscus C.P. (Frans) Mol, geboren in 's-Hertogenbosch, 47 jaar oud, kwam om op de fusilladeplaats bij het kamp, evenals Christianus P.H. (Christ) Smits, 30 jaar. De in 's-Hertogenbosch geboren Theodorus A. Smulders en Carolus L.M. Verzantvoort waren eerder (in mei en januari 1943) in het concentratiekamp Herzogenbusch overleden. Behalve deze acht, kwam nog een veelvoud aan mensen uit 's-Hertogenbosch en omliggende dorpen in Vught terecht. Soms werden ze vrijgelaten, maar niet

zelden volgde nog een verschrikkelijke tocht langs vele concentratiekampen. Velen keerden niet terug, onder wie de Bosschenaren Willem Kervel en Jan Wildschut, die 48 en 31 jaar oud, bezweken in Duitse concentratiekampen.

Besluit

Begin september 1944 vertrokken de laatste twee grote treintransporten naar het oosten. Kamp Vught stond leeg. Een onwezenlijke situatie! Men wist enkele vliegtuigbommen te ontmantelen die de Duitsers hadden achtergelaten om delen van het kamp op te blazen. Tientallen geallieerde militairen, gevangen genomen bij de operatie *Market Garden* vanaf 17 september, verbleven kort in het kamp als krijgsgevangenen. Op 27 oktober stonden de geallieerden voor een volstrekt verlaten kampcomplex. Er viel niemand te bevrijden. Spoedig boden de barakken en gebouwen nieuw onderdak aan Bossche gezinnen, wier huizen door oorlogsgeweld waren verwoest. Canadezen richtten er een tankwerkplaats in. Door de duizenden opgepakte collaborateurs werd kamp Vught binnen korte tijd het grootste interneringskamp van het bevrijde zuiden. Tenslotte bevolkten nog eens 6000 Duitse burgers uit de grensstreek Gangelt-Birgden het kamp. Al deze verschillende 'bewoners' zorgden voor een chaotische situatie.

De oorlog was ten einde. Mr. H.J.M. Loeff, sinds 1930 burgemeester van Vught, werd waarnemend burgemeester in 's-Hertogenbosch. Vanaf oktober 1945 werd hij officieel de eerste na-oorlogse burgemeester. Op 12 december 1945 ontving zijn voorganger in 's-Hertogenbosch, Mr. A.M.P. Thomassen, in barak 25A van het interneringskamp Vught zijn ontslag als burgemeester. Het kan verkeren.

In december 1947 onthulde prinses Juliana het nationale monument op de Fusilladeplaats. Dit gedenkteken kreeg in april 1990 gezelschap van het Nationaal Monument Kamp Vught, dat op een klein deel van het voormalige kampterrein de herinnering aan de oorlogsjaren levend houdt én de actuele betekenis van deze plek en het nationaal-socialistische systeem verduidelijkt. Tienduizenden, waaronder zeer veel jongeren, bezoeken nu jaarlijks deze plaats van gedenken en bewustmaken. Ook in 's-Hertogenbosch zal men deze zwarte bladzijde uit de eigen geschiedenis niet snel vergeten.

* Jeroen van den Eijnde is directeur van het Nationaal Monument Kamp Vught

Noten

- 1 Zie 's-Hertogenbosch, *De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* ('s-Hertogenbosch 1997), waarin de Tweede Wereldoorlog nagenoeg ontbreekt.
- 2 *De bevrijding van 's-Hertogenbosch*, uitgave De Boschboom ('s-Hertogenbosch 1969); L. van Gent, *Den Bosch. Bevochten en bevrijd* (Zwolle 1989), met een in 1985 door de KRO uitgezonden televisiedocumentaire.
- 3 Onder andere: M. Bus en D. Velleman, *Het gedroomde leven abrupt voorbij. Een kroniek van het joods lagere schoolje en het Joodsch Lyceum* ('s-Hertogenbosch 1995) en *Brieven van Fanny Philips aan Ans Schreurs 1942-1943* (2e druk, Vught 2000).
- 4 Het concentratiekamp Vught was een radertje in het grotere geheel van de jodenvervolgung. Joden uit Den Bosch, Vught en omgeving kwamen echter niet eerst in het 'Jugenddurchgangslager' Vught, maar werden rechtstreeks afgevoerd naar Westerbork.
- 5 Na de bevrijding publiceerden oud-gevangenen herinneringsliteratuur van wisselende kwaliteit. Redelijk betrouwbaar zijn de publicaties van Santegoeds en Gescher. Van belang zijn de uitgegeven dagboekantekeningen van David Koker (zie noot 7). L. de Jong wijddde in *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (deel 8 en 10) aandacht aan het 'Konzentrationslager Herzogenbusch' evenals J. Presser in *De Ondergang* ('s-Gravenhage 1965). Vermeldenswaard is het boek van H. van Stekelenburg, *Kamp Vught en de Vughtenaren* (3e druk, Vught 1996). Sinds de opening van het Nationaal Monument Kamp Vught in 1990 is er over deelaspecten van de geschiedenis gepubliceerd.
- 6 Oud-gevangene Santegoeds schrijft over dit commando in *De hel op de Vughtse heide* (Utrecht [1945]) p. 13-15.
- 7 D. Koker, *Dagboek geschreven in Vught* (3e druk, Amsterdam 1993), 28 mei 1943, p. 123.
- 8 Over dit commando: T. Wibaut-Guilonard en E. Mager, *Kamp Vught. Eindpunt of tussenstation*, p. 63-65.
- 9 F.M. Gescher, *Het helse einde van Vught* (Wassenaar 1945) p. 114-115.
- 10 M.J.E.M. Steijns, De medische verzorging in het kamp Vught, in: *Onderdrukking en Verzet* (Arnhem/Amsterdam z.j.), deel 1, p. 660.
- 11 Van Gent, *Bevochten en bevrijd*, blz. 16 en verder, en: W.C. de Vroe, *Kamp Vught. De laatste maanden* (Vught 1994) p. 27 e.v.
- 12 Dankzij de vrijwel compleet teruggevonden 'Sterbebücher', waarin een Duitse ambtenaar van de burgerlijke stand nauwgezet de dodelijke slachtoffers bijhield.